

LUCIENNE IN DE TREIN

Tussen de stammen van de bomen wordt het meer zichtbaar. Na wat een eeuwigheid scheen, is de trein eindelijk in beweging gekomen. Lucienne heeft een plaatsje bij het raam, met een Deense bejaarde half op schoot, die deels op de bovenbenen van de Hollandse naast haar zit. Tussen de banken bivakkeren twee meiden van nog geen twintig uit België en in de gangpaden staan iets oudere vrouwen, zo te horen Scandinavisch, hangend tegen de banken en leunend op elkaar.

Drie jaar geleden is Lucienne gearriveerd in een veewagen en nu vertrekt ze in een passagierstrein.

Er zit dus vooruitgang in.

KARL IN DE FEESTZAAL VAN DE KOMMANDANTUR

‘Karl?’

Aan het eind van een slapeloze nacht hoorde hij vanochtend de stem van zijn vrouw, gedempt door de deur van zijn slaapkamer. In gedachten speelde hij voor de honderdste keer de sonate door, de partituur lag open op zijn nachtkastje. Geërgerd kwam Karl uit bed en hij liep naar de overloop. Daar stond ze, in een roze ochtendjas die hem niet bekend voorkwam. Zeker nieuw, of nooit eerder goed bekeken. Hij vroeg wat er was. Ze begon over het aanhoudende gerommel in de verte. O, dat.

Het gerommel van Christine kan hij hier, in de drukte van de hal van de Kommandantur, die tot feestzaal wordt omgebouwd, gelukkig niet horen.

De Bechstein klinkt minder vals dan verwacht, maar toch vindt hij het goed dat de stemmer is gehaald, want het concert vanavond dient volmaakt te zijn. De Jood staat voor hem, muts in de hand, met de andere arm een tuba omklemmend. Karl geeft de jonge ss'er die hem heeft gebracht met een handgebaar te kennen dat hij kan gaan.

‘Naam?’

‘Menachem Farkas, Obersturmführer.’

Karl weet natuurlijk wel dat deze man zo heet, hij heeft hem niet voor niets laten komen. Van de week vertelde Oberscharführer Ranken — gezeten op een paard! — dat deze Jood in de Wiener Philharmoniker zou hebben gespeeld. Karl wees zijn ondergeschikte erop dat je dit soort mannetjes altijd maar op hun woord moet geloven, hun verzinsels zijn op geen enkele manier te controleren, in feite kunnen ze je alles wijsmaken.

Nu staat het scharminkel in de hal van de Kommandantur voor Karl, de tuba omklemmend alsof het doffe stuk blik aanzienlijk meer zal opleveren dan de schrootwaarde.

‘Dus u noemt zich pianostemmer. En waar hebben ze u dat geleerd?’

De Jood beweert dat zijn vader als amanuensis aan de Franz-Liszt-Musikakademie heeft gewerkt en onder meer de vele klavierinstrumenten onderhield die men daar bezat: vleugels, tafelpiano’s. ‘Ze beschikten zelfs over een klavecimbel met twee manualen, Herr Obersturmführer. Van hem heb ik het geleerd, later ging ik zelf naar het...’

Karl knikt en de Jood houdt zijn mond.

‘Weg met dat zielige ding en aan het werk.’

Hij kijkt toe hoe de Jood zich moeizaam buigt om zijn instrument weg te leggen en hij zegt voor zich uit: ‘Als deze hardhorende kakkerlak bij de Wiener heeft gespeeld, heet ik Walter Giesecking.’

HANNS IN DE FEESTZAAL VAN DE KOMMANDANTUR

Zodra Hanns in de Kommandantur van de trap af komt en de feestzaal betreedt, wordt er van alle kanten gesalueerd. Soldaten staan in de houding, gevangenen nemen hun muts af en buigen het hoofd. Hij gebaart dat het goed is. Er is een podium gebouwd waarop ze de vleugel hebben geplaatst die normaal in de kantine staat om de dronkenmansliederen te begeleiden. Karl Zehlendorf, zijn plaatsvervanger, staat ernaast, gewichtig leunend op zijn stok, terwijl een gevangene op een kapotte stoel plaatsneemt, blijkbaar om de piano te stemmen. Alsof er niets belangrijkers te doen valt dan dat.

CHRISTINE BIJ DE KAPPER IN HET STADJE

Christine sluit haar ogen, vooral om niet steeds in de spiegel de gediensstige kapper te hoeven zien. Een mankepoot. Als ze haar ogen sluit, lijkt het net of ze thuis is. Daar heeft ze er eentje die zich met soortgelijk gebonk door het leven beweegt.

Vanochtend aan de ontbijttafel vroeg ze haar echtgenoot of

het niet verstandig was de jongens thuis te houden, vanwege het gerommel, dat sinds zonsopgang steeds luider leek te worden.

‘Hoezo?’ vroeg hij met volle mond, niet eens opkijkend van het rapport dat hij doorbladerde. Hij nam een slok thee en spoelde een hap brood weg.

‘Vanwege de Russen.’ Het was de tweede keer dat ze het onderwerp aansneed. Vanmorgen vroeg wilde ze alleen bij haar echtgenoot schuilen, maar nu... nu verwachtte ze antwoorden en actie.

‘Jij met je Russen...’ zei hij zacht. ‘Ik heb je toch gezegd dat ze...’

‘Ik ben niet gek. Mijn hart zegt dat mijn jongens als ze uit school komen beter binnen kunnen blijven. En we moeten hier weg.’

Haar echtgenoot zette zijn kop op tafel. ‘Die jongens gaan vanmiddag gewoon naar buiten. Een gezonde geest in een gezond lichaam. En wij blijven. Ik kan toch niet als... als kapitein het schip verlaten.’

Op z'n hoogst is hij tweede stuurman, maar dat zei Christine niet, ze zuchtte alleen diep.

‘Misschien moeten ze dat kettinkje afdoen,’ zei hij even later, terwijl hij van tafel opstond. ‘Het kamp komen ze helemaal niet meer binnen.’

‘Nee, laat ze alsjeblieft dat kettinkje omhouden.’

‘Wat jij wilt.’ Hij draaide zich van haar af, naar de piano, waar hij midden in de nacht nog op had zitten oefenen, tot wanhoop van haar. ‘Ik heb te veel aan mijn hoofd voor dit soort vermoeiende gesprekken. Vanavond moet ik spelen... Goed, ze houden het kettinkje om en als ze uit school komen, gaan ze buiten spelen, ze weten heel goed waar de grens van hun speelterrein ligt en jij ziet erop toe dat ze op tijd thuis zijn, zodat je erbij kunt zijn vanavond.’

Boink-stap, boink-stap, daar komt de kapper weer aan, met een ronde spiegel in een houten lijst. Net als hij die omhooghoudt, zodat Christine haar kapsel van achter kan zien, grijpt de man onder de kreet ‘Mijn been!’ naar zijn houten poot.

De spiegel valt in stukken op de vloer.

LUCIENNE IN DE TREIN

Haar adem maakt een condensplek op het venster waar ze met haar wang tegenaan leunt. Lucienne onderdrukt de neiging het vocht van het glas te likken.

Een beker melk, een bad, schone kleren, een opgemaakt bed en iets anders dan zanderige soep, rottende knollen en brood hard als steen, daar verlangt ze naar.

Als die trein maar eens wat sneller ging rijden dan stapvoets.

Vlak bij een gebouwtje aan de oever van het meer gooien twee jongens hun hengels uit. Een onbezorgd beeld van lang geleden, een ansichtkaart die je vanaf je vakantieadres naar huis stuurt: 'We hebben het goed hier!'

HERBERT IN HET STADJE

Door de winkelruit van de Damen- & Herrenfriseur ziet Herbert dat mevrouw gelukkig nog steeds in de stoel zit. De kreupele kapper veegt met een bezem de scherven van een spiegel bij elkaar. Op deze feestdag heeft hij zijn zaak speciaal voor mevrouw langer opgehouden.

Zodra mevrouw aanstalten maakt om op te staan, haast Herbert zich terug naar de stoffige dienstwagen.

KARL IN DE FEESTZAAL VAN DE KOMMANDANTUR

De Jood heeft zijn tuba op de grond gelegd en is aan het werk gegaan. Zelf bladert Karl door de partituur. De lastige passages — en dat zijn er voor hem nogal wat — heeft hij thuis in de verloren uurtjes en tot merkbare ergernis van Christine misschien drie, vier keer geoefend en pas gisteren, toen het middernacht was geweest, na een deprimerend bezoek aan Himmler, vond hij de tijd en de rust de sonate één keer in zijn geheel door te spelen. Of tijd en rust? Hij heeft zichzelf gedwongen, terwijl boven zijn hoofd Christine stampvoetend op haar kamer rondbanjerde. Tot zijn afgrijzen is dat doorspelen bepaald geen foutloze exercitie geweest en hij heeft er de hele nacht van wakker gelegen.

LUCIENNE IN DE TREIN

De trein is bijna tot stilstand gekomen. Lucienne is bang dat ze weer zal moeten uitstappen. Vrijwel tegelijkertijd hebben de vissende jongens met een vinnige ruk hun hengel opgehaald en nu draaien ze hun lichamen naar elkaar. Afgaand op hun gebaren zijn ze elkaar aan het uitfoeteren.

Het moeten broers zijn.

De lege maag van Lucienne krimpt ineen.

De kleinste doet enkele stappen naar achter en hij neemt een aanloop om als een bok met zijn kop naar voren tegen zijn grote broer aan te beuken, die hij vol in de buikstreek raakt.

JOHANNA IN DE ZIEKENBARAK

De professor stapt uit zijn spreekkamer en vraagt of Johanna plannen heeft voor vanavond — even denkt ze dat hij haar mee uit wil vragen (waarnaartoe in godsnaam?), maar dan begrijpt ze wat hij bedoelt.

‘Wij vieren het heuglijke feit in besloten kring,’ zegt ze en ze buigt haar hoofd. ‘Met mijn vader, moeder en met...’ ze schrikt van wat ze bijna wilde zeggen, ‘...en met mijzelf. Uiteraard.’

‘Ik zou willen dat ik bij mijn familie kon zijn, maar helaas...’ Zijn stem stokt en hij kucht met een verontschuldigend glimlachje.

Vergist Johanna zich of knippert hij met zijn ogen?

De professor trekt zijn ouderwetse, zilveren horloge tevoorschijn uit de zak van het zwarte uniform dat hij onder zijn witte jas draagt. ‘Dan kunt u wat mij betreft wel gaan, mejuffrouw Löw. Ik wens u een genoeglijke avond.’

Ze heeft nog nooit vrij gekregen en ze weet niet wat ze moet zeggen. Vrij? Het zit haar niet lekker.

Werktuigelijk maakt ze een knicksje dat de professor vriendelijk aanziet, waarna hij weer achter de deur van zijn spreekkamer verdwijnt.

HANNS OP HET BORDES VAN DE KOMMANDANTUR

Het is redelijk weer geworden, eindelijk is de zon gaan schijnen. Voor het eerst sinds vanmorgen vroeg komt Hanns buiten. Overal zijn mensen bezig, alsof ze nog snel dingen af willen maken voor vanavond het feest losbarst. Kalm wandelt hij naar de hoofdpoot van zijn kamp, terwijl hij de tijd neemt om een beetje om zich heen te kijken en te luisteren naar het gerommel in de verte.

LONE OP DE STEIGER AAN DE OEVER VAN HET MEER

Voor de hoeveelste keer ze vandaag de kiepkar door de modder naar het meer hebben geduwd en getrokken, Lone kan het onmogelijk zeggen. Ze recht haar rug, ook al mag dat niet. Ze moet zodra ze op de spekgladde steiger staat zonder treuzelen een zware kei uit de platbodem tillen en naar de kiepkar brengen. Een ander aankijken om te overleggen, je uitrekken of een paar seconden je ogen sluiten: het kan het laatste zijn wat je doet. Even op je hoofd krabben en je zit een week in de Bunker te hongeren tussen de ratten die aan je tenen beginnen te knabbelen zodra je in slaap dreigt te vallen.

Toch blijft Lone op de steiger staan en kijkt in de richting vanwaar ze zijn gekomen.

Ze wil weten of iedereen nog leeft.

KARL IN DE FEESTZAAL VAN DE KOMMANDANTUR

Met veel kabaal worden vaten bier de feestzaal in gerold. Het is toch al een lawaai vanjewelste: geschuif met stoelen en tafels, gehamer en gezaag. Zo kan die Jood zijn werk niet doen. Steunend op zijn stok loopt Karl naar de rand van het podium en verzoekt bars om stilte. 'Tot nader order.'

Op slag blijft iedereen als bevroren staan. Een beetje respect voor de hoogste kunst misstaat ook leden der SS niet en zeker dat gespuis uit het kamp niet.

Hij loopt weg van de vleugel en gaat voor de openslaande deuren staan die uitkomen op de tuin. Daarachter ligt het meer, dat wordt beschenen door de ondergaande zon.

IWONA IN DE ZIEKENBARAK

Zuster Löw buigt zich over Iwona's bed. Dat doet ze altijd tegen het eind van haar dienst. Ze kijkt hoe iedereen het maakt en of er nog zaken zijn die ze moet regelen voor ze naar huis gaat. Hoewel ze niet veel ouder kan zijn dan Iwona, stopt de zuster haar moederlijk in en wenst haar goedenacht. Het is een lieve zuster, ze heeft zelfs een beetje Pools geleerd.

Zodra de zuster is vertrokken, worden Iwona en de andere vrouwen weer aan hun lot overgelaten tot de volgende ochtend. Bij gebrek aan medisch personeel houden hier 's avonds en 's nachts Arrestführerinnen in opleiding toezicht: bakvissen die van school zijn geplukt en die alleen op zaal verschijnen om te gillen dat het stil moet zijn. Zelfs stervenden blaffen ze nog toe of ze iets rustiger kunnen reutelen.

HERBERT IN HET STADJE

In nog geen uur tijd is mevrouw veranderd in een filmster. De meeste mensen komen bij de kapper met minder haar naar buiten, zij met meer. Beschenen door het vergevende licht van de voorjaarszon die zich voor het eerst vandaag laat zien, oogt mevrouw als een mondaine, geonduleerde Berlijnse die verdwaald is in dit slaapdrongen stadje aan het door woeste wouden omgeven meer, dat uitkijkt op het fraai gelegen blubberkamp aan de overkant.

In een nevel van haarwater laat Herbert haar instappen.

HANNS OP DE WEG LANGS DE KOMMANDANTUR

Hanns blijft midden op de weg stilstaan en neemt de omgeving in zich op. Het is niet uitgesloten dat dit gebied, waar hij zo lang

als kampcommandant het volk heeft mogen dienen, weldra zal veranderen in een slagveld. Dan is alles voor niets geweest. Dat verdomde gerommel in de verte.

Bij de garages worden voertuigen die wekenlang stil hebben gestaan opgekalefaterd, terwijl hij daar toch echt geen orders toe heeft gegeven. Buitencommando's zijn in de weer met kiepkarren vol kolen en stenen en uit de bossen komen gevangenen die met enorme boomstammen slepen. Vrachtwagens, een trein, scheepjes. Het is bijna onvoorstelbaar dat dit vreedzame decor zal veranderen in een strijdtoneel vol tanks en bloeddorstige strijders uit het Rode Leger.

Overall lopen zijn vrouwen rond, tientallen, honderden gevangenen, allemaal in eendere gestreepte kleding, die nodig eens in de was moet.

Aan de oever van het meer staan twee jongens te stoeien — wat doen die hier? Of zijn dat de zoons van Zehlendorf? Te gek voor woorden! Hij zal het bij zijn plaatsvervanger navragen.

KARL IN DE FEESTZAAL VAN DE KOMMANDANTUR

De stilte in de zaal en het geduldige gepingel van de Jood brengen Karl terug naar vanmorgen vroeg.

'Zeg me dat dit niet de Russen zijn,' zei Christine op de overloop. Ze droeg die roze ochtendjas, haar blonde haar zat in een staart.

De positie van de vijand is staatsgeheim, hij wilde wel liegen, maar hij kon het niet, daarom knikte hij met een geforceerd lachje. 'Misschien moet je voor vanavond nog even naar de kapper.'

'Ik vroeg je iets.'

'De bolsjewieken zijn nog honderden kilometers hiervandaan. Tientallen zeker. En we zullen ze tegenhouden, we zullen ze met alle mogelijke middelen... een vernietigend tegenoffensief is in de maak...'

'Daar gaat het niet om, Karl! Hou me vast.'

Hij hield haar vast, maar hij voelde niets.

Nu, in het zachte licht van de avond, begrijpt hij dat zij net zo goed als hij beseft dat hun tijd hier, in de comfortabele villa in het bos die zij verfoeit, snel voorbij zal zijn. Hij moet niet opgeven, hij moet militair én musicus zijn. Maar als hij straks het applaus in ontvangst heeft genomen en het feest voorbij is, zal hij toch vooral militair moeten zijn.

Al het andere, hoe wezenlijk ook in vredestijd, is op dit ogenblik ondergeschikt aan de eindoverwinning.

HANNS OP DE WEG LANGS DE KOMMANDANTUR

Hanns heeft belangrijker dingen aan zijn hoofd dan snotjongens die blijkbaar niet in de gaten hebben dat ze zich op verboden terrein bevinden, een patrouille zal ze dat straks wel duidelijk maken. Hij moet naar de Schreibstube, dan door naar de ziekenbarak en dan Zehlendorf achter die piano wegrukken en aan het werk zetten.

KARL IN DE FEESTZAAL VAN DE KOMMANDANTUR

Karl heeft een oorlog te voeren. Dat beseftte hij toen zijn vrouw aan de ontbijttafel weer over de optrekkende vijand begon: 'Hoor je dat niet?'

In de verte klonken zware explosies van de Russische artillerie, die zelfs een dove niet zouden ontgaan, want het parket in de eetkamer trilde ervan.

Vervolgens kregen Christine en hij er woorden over, zoals ze de afgelopen jaren geen enkel gesprek zonder stemverheffing of ergernis hebben kunnen voeren. Soms dacht Karl de afgelopen maanden als hij zijn vrouw zag: zat ik maar aan het front. En nu wordt hij op zijn wenken bediend: het front heeft hem gevonden.

Hij was opgestaan en had zich naar de piano gewend om het schilderij dat daarboven hangt te bestuderen, een romantisch landschap dat afkomstig is uit haar familie. Dit tafereel van een eenzame figuur in de overweldigende natuur, de sterke bomen, de eeuwige bergen, alles badend in het gouden schijnsel van de levenbrengende zon, dat is zijn ideaal, beseftte hij, niet het onwelluidende geweeklaag van een verwende en van hem vervreemde vrouw.

Hij hoort geen piano meer, de mensen in de zaal beginnen weer met elkaar te kletsen. Karl loopt terug naar de vleugel en tikt de Jood op zijn schouder.

De man maakt plaats. Het lijkt erop dat hij zijn werk keurig heeft gedaan. Een meevaller.

Het internationale Jodendom blijft ons verbazen, volksgenoten.

EMANUEL VOOR DE HOOFDPOORT

Voor Emanuel is de oorlog eindelijk begonnen. Met drie kameraden marcheert hij in ganzenpas naar de hoofdpoort. De wacht wordt gewisseld en zodra het kan steken de anderen een sigaret op, hij bedankt. Ferm weigeren lijkt hem stoerder dan aarzelend aannemen en in een hoestbui uitbarsten.

Wat kan hij verwachten? Hij moet alles in de gaten houden en steeds weer de inschatting maken of er gevaar dreigt. Ook moet

hij in één oogopslag bepalen of iemand naar binnen of naar buiten mag.

Over het spoor, dat hier de rand van het meer volgt en dan landinwaarts afbuigt en langs de muur van het kamp loopt — waarheen weet hij niet — is een trein in beweging gekomen. Er zijn zoveel wagons dat hij de locomotief die het geheel blijkbaar duwt niet kan ontwaren, de witte en zwarte wolken stoom en rook die in de verte boven de bomen van het bos opstijgen, verraden zijn aanwezigheid.

Dichterbij, aan de oever van het meer, staan twee jongens met vishengels. Kinderachtig gedoe. Vandaag is Emanuel toegetreden tot de wereld van de mannen.

JOHANNA IN HET KAMP

Bij de fietsenstalling tussen de ziekenbarak en de SS-kantine blijft Johanna staan en ze draait haar gezicht in de richting van de avondzon. Precies op tijd voor haar fietstochtje naar huis is het mooi weer geworden. Na een lange dag in de bedompte ziekenbarak snuift ze de frisse lucht diep op, zoals je zou doen als je op zondag in het bos wandelt. Vroeger voeren ze in de lente met zijn viertjes vanuit het stadje naar de overkant van het meer en gingen ze hier picknicken. Vader maakte een kampvuur en moeder lette erop dat Anton niet in het water viel.

Aan het eind van elke dag loopt ze een laatste ronde door de zaal met de Poolse vrouwen die ze moet verzorgen, waarbij ze iedereen goed instopt — het kan de laatste keer zijn. Regelmatig is er de volgende ochtend een bed leeg. In het begin informeerde ze bij de professor wat er was gebeurd, maar die haalde dan zijn schouders op en zei: ‘Zo gaat het er nu eenmaal aan toe in een ziekenhuis.’

Ze pakt haar stuur vast en sluit haar ogen. In al die tijd dat ze hier werkt, heeft ze nooit kunnen wennen, of in ieder geval lukt het haar niet zich voor te stellen dat het altijd zo zal blijven als het nu is.

Als ze haar ogen opent, herkent ze de onmiskenbare gedrongen gestalte van Eva Deutz, de massieve plaatsvervanger van Chef Oberaufseherin Fehlandt, die de Appelplatz oversteekt.

Johanna doet of ze haar niet ziet en maakt met de fiets aan de hand dat ze wegkomt.

EMANUEL VOOR DE HOOFDPOORT

Een officier wandelt hun tegemoet en ze begroeten hem volgens voorschrift, waarna ze hem binnenlaten. Net als zijn klasgenoot

Frieder is Emanuel bewapend met een roestige karabijn, waarvan hij nauwelijks weet hoe het geval werkt. Vanochtend kregen ze instructie op de schietbaan, maar vanwege de munitieschaarste hebben ze geen schot gelost.

‘Als je de Mauser afvuurt, zeg je hard *pang*,’ mompelde een vermoeide Scharführer die twee jaar eerder vier kameraden, een deel van zijn schedel, een arm en een onderbeen in een Panther op de oever van de Wolga had achtergelaten.

‘Pang!’ schreeuwde Emanuel toen hij met een droge tik de trekker overhaalde.

‘Let op de terugslag, oelewapper!’ waarschuwde de onderofficier, die plotseling zijn vermoeidheid had afgeschud. Hij kukelde bijna uit zijn karretje van woede. ‘Je wilt je kaak niet breken als je straks echt op de roden moet schieten.’

JOHANNA OP DE APPELPLATZ

Niet dat ze bang is voor Eva, maar Johanna vindt het onaangenaam om zich in haar omgeving op te houden. Voor je het weet begint ze je te ondervragen. Ze hebben bij elkaar op school gezeten en zijn een tijdje vriendinnen geweest, tot Eva van school werd gestuurd en Johanna’s ouders vonden dat ze voortaan uit haar buurt moest blijven.

‘Van Eva Deutz, daar komt nooit iets van terecht,’ waarschuwde haar moeder.

Ze verloren elkaar uit het oog, tot Johanna zich aanmeldde om in het kamp te komen werken als verpleegster. Het kan vreemd lopen; van alle meiden uit het stadje aan de overkant van het meer die in het kamp werkten, was Eva het hoogst geklommen: tot plaatsvervangend hoofd van de bewaaksters. Zij had zich zeven jaar eerder aangemeld als keukenhulp, maar er bleek in het kamp weinig behoefte aan mensen die lekker konden koken. Zo begon Eva als Hundeführerin, vertelde ze Johanna ooit trots, en in ’43 werd ze gepromoveerd tot Stellvertretende Chef Oberaufseherin. In feite heeft ze de dagelijkse leiding over het vrouwenkamp, want Chef Oberaufseherin Veronika Fehlandt waagt zich nauwelijks buiten de Schreibstube, behalve dan om de dieren in haar volière te verzorgen en er in haar strandstoel naast te gaan zitten zonnen. Soms zet ze die stoel zelfs in de volière. Naast exotische vogels als parkieten en een papegaai houdt ze daar drie kapucijnaapjes in die ze voedt met noten, zaden en vers fruit.

Johanna is er op een ochtend getuige van geweest welke uitwer-

king Eva op de gevangenen heeft. In alle vroegte had ze haar fiets in de stalling gezet. Op de Appelplatz stonden duizenden vrouwen in rijen van vijf. Lagerkommandant Schreiber was al aanwezig, maar het bleef rumoerig als in een klaslokaal vol giechelende bakvissen. Plotseling daalde een angstige stilte over de menigte. Johanna vroeg zich af wat er aan de hand kon zijn: een peloton SS'ers, een eskadron vijandelijke bommenwerpers hoog in de lucht, Heinrich Himmler in eigen persoon? Ze keek richting de Schreibstube. Daar stond Eva, die blijkbaar net de Appelplatz had betreden. De vrouwen die vooraan waren opgesteld moesten haar kunnen zien, maar de tientallen rijen daarachter niet. Het was alsof de duizenden vrouwen roken dat Eva er was, vertelde Johanna later aan haar vader, die zijn schouders ophaalde. 'Ze zal wel naar zwavel stinken,' stelde hij vast.

Er gaan verhalen over Eva en de kampleiding, smerige roddels die Johanna weigert te geloven. Sowieso hoort ze verhalen over Eva die ze liever vergeet en die ze zeker niet met haar ouders zal delen.

Johanna zelf heeft weinig met Eva en Schreiber te maken. Ze valt onder SS-Obersturmführer professor doctor Lancelot Weitze, een gynaecoloog die los van zijn specialisme baanbrekend onderzoek doet naar koudvuur als gevolg van schotwonden, granaatscherven en bij afgezette ledematen.

Met de fiets aan de hand loopt ze verder richting de hoofdboort. Nog even en ze is buiten.

HERBERT IN HET STADJE

Herbert heeft het gebutste portier zo zacht als hij kan gesloten. Mevrouw lijkt sprekend op een beroemde, knappe actrice, maar welke? O, als zij toch eens in deze hoedanigheid naast hem komt zitten, zoals haar man in zeldzame gevallen doet als ze een eind moeten rijden.

Nadat hij zijn chef gisteren naar de residentie van de Reichsführer bij het sanatorium had gebracht voor een overleg met Himmler in hoogsteigen persoon, was Zehlendorf tijdens de terugreis, na een lange dag vergaderen, op de bijrijdersstoel gaan zitten en werd hij voor het eerst in vier maanden — het leken jaren — zelfs enigszins vertrouwelijk. Hij had zijn stok tussen zijn voeten geplant en omklemde de verzilverde handgreep met zijn in leren handschoenen gestoken handen.

Herbert wist niet wat hij moest zeggen, al vermoedde hij dat de chef naast hem was komen zitten om zijn verhaal kwijt te kunnen.